

UDK: 070:323(09)(470)(575.1)

Akbar ELMURODOV,
O'zJOKU mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: elmurodov_akbar@mail.ru

O'z JOKU professori, s.f.d M.Qirg'izboev taqrizi asosida

“YOSH TURKLAR”NING TURKISTON JADIDLARIGA TA’SIRI

Annotatsiya

Jadidchilik – ancha chuqur, murakkab, ziddiyatli, ayni damda yangiliklarga, ezgu orzu-niyatlarga, amaliy faoliyatlarga to'la bir ijtimoiy-siyosiy, adabiy-ma'rifiy harakatdir. Ushbu maqolada “Yosh turklar”ning Turkiston jadidlari va ularning rivojlanishiga ta'siri masalasi atroflicha ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Jadidchilik harakati, jadid mafkurasi, jadid matbuoti, “Yosh turklar”, milliy manfaat, axborot, ma'naviy-ahloqiy qarashlar.

ВЛИЯНИЕ «МОЛОТОТУРОК» НА ТУРКЕСТАНСКОЙ ДЖАДИДОВ

Аннотация

Джадидизм – общественно-политическое, литературно-просветительское движение, очень глубокое, сложное, противоречивое и в то же время полное новаций, добрых пожеланий и практической деятельности. В данной статье рассматривается влияние «младотурков» на туркестанских современников и их развитие.

Ключевые слова: Джадидское движение, джадидская идеология, джадидская пресса, «младотурки», национальный интерес, информация, духовно-нравственные взгляды.

THE INFLUENCE OF THE “HAMMER TURKS” ON THE TURKESTAN JADIDS

Annotation

Jadidism is a socio-political, literary and educational movement, very deep, complex, contradictory and at the same time full of innovations, good wishes and practical activities. This article examines the influence of the “Young Turks” on Turkestan contemporaries and their development.

Key words: Jadid movement, Jadid ideology, Jadid press, “Young Turks”, national interest, information, spiritual and moral views.

Kirish. O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, Turkiston jadidlarining rivojlanishida shu paytgacha qadar tatar jadidlari, xususan, Ismoil Gaspirinskiy xizmati beqiyos bo'lgan deyiladi. Bundan tashqari Usmonli imperiyasida faoliyat olib borgan “Yosh turklar”ning ham xizmati katta bo'lgan. Shuningdek, Turkiston jadidlarining “Yosh turklar” bilan aloqalari ikki yo'lda rivojlandi, birinchisi, to'g'ridan-to'g'ri Usmonli imperiyasi bilan aloqalar hamda ikkinchisi, Qirim tatar ziyolilari orqali.

Turkiston xalqi azal-azaldan Usmonli imperiyasi bilan mustahkam aloqada bo'lgan. O'rta Osiyo aholisining Usmonlilar saltanatiga bo'lgan munosabatini misol tariqasida A.Vamberining “O'rta Osiyoga sayohat” kitobida keltirgan turkistonliklar bilan bo'lgan suhbatini keltirish mumkin: “Usmonli sultonining irodasi oramizda juda hurmatga sazovor, chunki, birinchidan, u musulmonlarga xayrixoh hukmdor, ikkinchidan, turkiylar va usmonlilar birodardirlar”[7].

O'rta Osiyo xonliklari va amirligida birinchi marta taxtga o'tirgan har bir yangi xon yoki amir, Istanbulga elchi jo'natgan. Ular sultonga Turkistondan xat va turli xil qimmatbaho sovg'alar olib borgan. Bunga javoban sulton ham katta hurmat bilan elchilarni kutib olgan.

Shuningdek, Turkiston aholisi bilan Usmonli imperiyasi aloqalarining yaxshi yo'lga qo'yilishida Turkiston aholisining haj safariga borishida Turkiya orqali o'tishgan. Ularni Turkiya aholisi yaxshi kutib olishgan. Hajdan qaytishda Turkistonga turli xildagi gazeta va jurnallar, maktab va ta'limga adabiyotlar, turli xil mazmundagi broshyuralar, Qur'on, maktablari uchun mo'ljallangan geografik xaritalar ko'rinishidagi plakatlari ham olib kelingan.

Usmonli imperiyasi gazetalarida 1865-1875 yillardagi turkiy dunyo va O'rta Osiyoda sodir bo'lgan voqealar, turkiylik mafkurasiga asoslangan ko'pgina materiallar chop etilgan va ana shu omillar tufayli turkiy davlatlar bir-biriga qiziqishi kuchaydi. Usmoniylikning rasmiy konsepsiyasi Usmonli imperiyasining barcha sub'ektlari, diniy mansubligidan qat'i nazar, huquq va burchlar birligi g'oyasi sifatida asta-sekin butun dunyo musulmonlari birlik mafkurasi bilan almashtirila boshlandi.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlar tahlili.

Maqolani yozishda mahalliy va xorijiy mamlakatlar olimlari, tarixchi olimlari, ekspertlarning mazkur mavzuga oid tahlillari va tavsilari o'rganildi. Maqolada tadqiqot olib borishning umumilmiy metodlari - tizimli-funksional, qiyosiy, mantiqiy, shuningdek manbalar va ma'lumotlarni tizimlashtirish va qiyoslash, umumlashtirish, tuzilmaviylik hamda dinamik tahlil metodlariga ham murojaat qilindi.

Tahlil va natijalar. Sovet tarixchilarining fikricha, Turkistonda jadidchilikning shakllanishiga turk va tatar burjua mafkurachilarining ta'siri katta bo'lgan. Bunga ularning Turkiston jadidlari etakchilari bilan shaxsiy aloqalari hamda Turkistonda liberal burjuaziya tomonidan nashr etilgan panislomiy va panturkistik gazeta, jurnal va kitoblarning tarqalishi tufayli erishilgan[8].

Mustafo Cho'qevning fikricha, jadidlarning maorif sohasidagi faoliyati tufayli 1920-yillarda Turkistonda milliy ziyolilar shakllana boshlanadi. Bunga uchta yo'l bilan erishildi; birinchisi, u mintaqaning o'zida sharq allomalari qoldirgan buyuk ilmiy merosni o'qib tarbiyalangan; ikkinchisi, qardosh Turkiyada ta'lim olgan; keyingisi esa, son jihatdan arzimagan uchinchi guruh G'arbning eng markazi Germaniyada ta'lim olgan turkistonlik yoshlar zamonaviy bilimlar zaxirasi bilan etib kelishdi[9].

Turkiyaga yuborilgan yoshlar orasida eski uslubdagi maktab va madrasada ta'lim olgan bo'lajak mafkurachi, jadidchilikning yirik namoyandasi Abdurauf Fitrat ham bo'lgan. U jadidchilik g'oyalarini o'ziga singdirgan iqtidorli, ilg'or fikrli yigit ekanligini ko'rsatgach, jadidlar jamoasi uni Turkiyaga o'qishga yuboradi. 1908-1913 yillarda o'qib yurgan Fitrat turk inqilobining ilk qadamlarini, uning feodal tuzum ustidan g'alaba qozonishini kuzatdi. U ko'rgan va o'qiganlaridan ta'sirlanib, Buxoroda sodir bo'lgan voqealarni tanqidiy mulohaza yuritir ekan, taraqqiyot yo'lidagi asosiy illat diniy fikrli ommaning aqidaparastligi ekanligiga ishonch hosil qiladi. U mehnatkash xalq hayotini o'zgartirish va yaxshilash uchun, avvalo, uning “rahbarlari”ning jaholat va zulmatiga qarshi kurashish, ularning

muqaddas niqoblarini yirtib, murosqa qilish kerak, degan xulosaga keladi.

Uning Turkiyada yozgan va nashr ettirgan, Buxoroga yashirincha olib kelingan reasion ruhoniylar va amirlikning davlat asoslarini ayovsiz fosh etgan "Munozara" va "Hind sayohatchisi" kitoblari yoshlarni larzaga soldi[23].

Ko'pchilik jadidlarni g'arbparastlikda ayblagan. Ular g'arbparastligini tushunsa bo'ladi. Bu nafaqat jadidlar falsafasiga, balki tashqi ko'rinishiga ham ta'sir ko'rsatgan. Ular hatto evropaliklarga o'xshab kiyinib, charmdan tikilgan poyabzal kiyib yurar, so'ngra mullalar jadidlarni cho'chqa terisidan tikilgan oyoq kiyim kiyganlikda ayblar, lekin ular bunga parvo qilmas edi. Jadidlar, agar biz G'arbnining madaniy va texnologik yutuqlarini bilmasak, kelajagimiz barbod bo'ladi, deb hisoblagan. Jadidlarning G'arb davlatlari qarashlariga yaqinligining yana bir sababi ular Turkiyadagi "Yosh turklar" bilan yaqin aloqda bo'lishgan[24].

Turkiston jadidlari 1908 yilgi "Yosh turklar" inqilobi va 1905-1911 yillardagi fors inqilobi ta'sirida uyushgan tus ola boshladi va butun musulmon Sharqini kuchli milliy inqilobiy hayajon qamrab oldi.

Turkiston jadidlaridan Sadridin Ayniy o'zining "Buxoro inqilobi tarixiga oid materiallar" asarida shunday yozadi: Turkiyada konstitusiyaviy monarxiya o'rnatilgandan keyin "Siyrat-ul Mustaqim" jurnali bilan yaqindan tanishish imkoniga ega bo'ldik. Bu jurnal diniy, ilmiy, ijtimoiy-siyosiy va adabiy jurnal bo'lib, xalifalik markazidagi eng yirik va ko'zga ko'ringan shaxslar ishtirokida nashr etilgan. Ushbu jurnal siyosiy va ijtimoiy islohotlarni o'ylatib va hadislar orqali tushuntirgani uchun tushunchamizda tub o'zgarishlar ro'y berdi[25].

1908 yildagi "Yosh turklar" inqilobi va konstitusiyaning e'lon qilinishi Turkiston jadidlari tomonidan o'zlarining siyosiy qarashlari va maqsadlariga mos kelgani bois katta ishtiyoq bilan kutib olindi. Buxoro jadidlaridan biri Fayzulla Xo'jaev voqealarning rivojlanishini quyidagi so'zlar bilan izohlagan: "Turk va Eron inqiloblari ta'sirida 1910 yildan boshlab butun musulmon Sharqida milliy inqilobiy harakatlar kuchaya boshladi[3].

Turkiston jadidchiligi madaniy-ma'rifiy yo'nalishda ko'p jihatdan tatar maorif harakatidan ilhomlangan bo'lsa, XX asr boshlarida jahonda yuz bergan inqilobiy voqealar, xususan, "Yosh turklar" inqilobi ta'sirida siyosiy boshladi. Turkiston jadidlari

Turkiston jadidchiligi shakllana boshlagan 1900 yillarning dastlabki yillarida Usmonlilarning siyosiy ta'siri ancha panislomiy xarakterga ega edi. "Yosh turklar" inqilobidan keyin va Birinchi jahon urushigacha bo'lgan davrda panturkistik ta'sir kuchaya boshladi. 1920 yillarda Turkistondagi jadidlar va ularning tarafdorlari ham asosan, Turkiston millatchiligi tushunchasi atrofida birlashdilar.

Alixon Bukeyxonov o'zining 1910 yilda yozgan "Qirg'iz" maqolasida qozoq ziyolilarining yarmi dunyoviy g'arb tarafdorlari, qolgan yarmi panislomistlar va panturkistlar ekanligini eslatib o'tadi[4]. Boshqa tomondan, bir qator tadqiqotchilarning fikricha, Rossiyadagi musulmonlar orasida panturkizm panislomizmga qaraganda ancha chuqurroq ildiz otgan[5].

Turkiston jadidchiligi mafkurachilaridan biri Abdurrauf Fitrat 1936 yilda yozgan "Arus haqida" maqolasida bu haqiqatni shunday ifodalaydi: "Mamlakatimizda jadidchilikning ilk davri panislomizm bayrog'i ostida kechdi... keyinchalik, panturkizm va nihoyat o'zbek millatchiligi turli g'oyaviy yo'nalishlardan ajralib chiqdi. Men uchlasidan ham o'tib ketdim"[6].

Xo'sh bu panturkizm, panislomizm qay tartibda rivojlandi va buning "Yosh turklar" va Turkiston jadidlariga qanday aloqasi bor? Ana shu masalalar atrofida javob qidiramiz.

Turkiy xalqlarni birlashtirish mafkarasi qay tartibda amalga oshiriladi degan ko'plab savollarga turk ziyolilari javob izlayotgan bir vaqtda asli Qirimlik Yusuf Akchura 1904 yilda Qohiradagi "Turk" gazetasida "Uch xil siyosat"[20] maqolasini e'lon qildi. U bu maqolada, Usmonlilar hukumatining diniy fenomenga asoslangan siyosiy mafkura asosida millatni birlashtirishga qaratilgan avvalgi urinishlarini tanqid qilib, buni ma'nosiz va muvaffaqiyatsiz deb hisobladi.

Haqiqatan ham Sulton Abdulhamid davrida olib borilgan "Islom birligi" siyosati musulmon xalqlarning millatchiligini

kuchaytirdi. Bu vaqtda dunyoda millatchilik kuchayib, boshqa tomondan, bu davrda Evropada millatchilik harakati yangi bosqichga kirdi. Fransuz sosiologi Graf Artur de Gabineau tomonidan ilgari surilgan irq gipotezasiga aslanib, Evropadagi yirik davlatlari, masalan, nemislar pangermanizm, ruslar panslavyanizm g'oyasi bilan kuch va buyuklik uchun poygaga kirishdilar. Shu bois turkiy davlatlarni birlashtirish uchun ana shunday g'oya zarur edi[21]. Turkiy davlatlarda iqtisodiy suverenitet, etnik qardoshlik, hududiy birlik tamoyillariga asoslangan yangi davlat yaratish g'oyasi amalga oshirish mavridi kelgan edi. Yusuf Akchura o'z maqolasida yuqoridagi ikki mafkura: panislomizm va panturkizmning qaysi biri asosida Usmonli imperiyasining omon qolishi uchun muhim bo'ladi degan savolni ko'taradi[20]. Umuman olganda, Usmonli hokimiyatlarining mamlakat ichkarisida va xorijda turkiy yoki panislomiy siyosatni amalga oshirish yuzasidan turkiy davlatlar bilan aloqa o'rnatmaganligini jiddiy kamchilik deb bildi. U Markaziy Osiyo siyosiy va intellektual elitasi qarashlariga kuchli ta'sir ko'rsatgan turkiylik mafkurasini shakllantirishga chaqiradi. Bu Turonizm g'oyasi nomini oladi. Unga ko'ra, turklarning vatani na Turkiya va na Turkiston, turklarning vatani buyuk va abadiy Turon deb qaraladi[16].

Akchura tomonidan kiritilgan "turkchilik" tushunchasi dastlab siyosiy mafkuraga aylana olmagan bo'lsada, keyinchalik u a'zo bo'lgan va keyinchalik umumiy nomi "Yosh turklar"[17] deb atalgan turk siyosiy muhojiratining maqsadiga aylandi. Bu mafkuraning negizida Sulton Abdulhamidning despotik tuzumiga barham berish va konstitusiyaviy monarxiyani o'rnatish edi.

Yusuf Akchuraning Sadri Maqsudiy bilan do'stligi ham Parijda boshlangan. 1902 yili Qozondan Parijga huquqshunoslik bo'yicha o'qishga kelgan Sadri Maqsudiy Fotih Kerimdan olib kelgan maktubini etkazishi munosabati bilan uni qidirib topadi va shu tariqa hamkorlikni davom ettiradi[18]. Yusuf Akchura va Sadri Maqsudiy keyinchalik birga olib borgan eng muhim ishlariidan, qaynisi Ismoil Gaspirlaning Qrimda 1883 yil nashr qila boshlagan "Tarjumon" gazetasining 20 yilligi munosabati bilan yubiley tashkil qilish edi. Ular birgalikda 1903 yilning bahorida Baxchisaroyda har tarafdan mehmonlar va vakillar ishtirokida chiroyli marosim o'tkazildi. Sadri Maqsudiyning yozishicha, bu marosim turkiy xalqlarning birinchi milliy qurultoyi edi. "Tarjimon" yubileyi rus turklarining milliy uyg'unlashish tarixida muhim voqea bo'ldi. Shundan so'ng, Rossiyada turklarning milliylikni himoya qilish uchun uytugan kurash davri boshlandi va shundan keyin bosha kurultoylar ham davom etdi[19].

Aynan mana shu 1903 yilda Mahmudxo'ja Behbudiy Qozonga borgan. Tarixiy manbalarda Behbudiyning "Tarjumon"ning 20 yillik yubileyida qatnashganligi to'g'risida ma'lumot yo'q. Ammo Behbudiy ham ushbu qurultoyda qatnashgan degan fikrdamiz. Chunki Behbudiy I.Gaspirlinskiy o'zining ma'naviy ustozini deb bilgan. Aynan mana shu tadbirda Behbudiy "Yosh turklar" va Qozondagi jadid ziyolilari bilan uchrashgan. Bu uchrashuv Behbudiy dunyoqarashiga ta'sir o'tkazmasdan qolmadi. Bu haqda Xoji Muin shunday yozadi: Hijoz safaridan keyin Behbudiy afandi Bog'chasaroyda chiqaturg'on «Tarjumon» gazetasini oldurub o'quya boshladi. Ikkinchi yoqdan, turlik ilmiy, fanniy kitoblarning mutolaasi bilan ma'lumotini kengaytirdi. Oz vaqtda dunyo siyosatidan va zamon ahvolidan xabardor bo'ldi. Behbudiy afandi bir necha yil (1901-1905 yillarda) fikriy inqilobga uchrab, e'tiqodsizlanib yurgan bo'lsa-da, lekin so'ngra ko'b mutolaa soyasida va har bir diniy, falsafiy masalalarni tekshirish natijasida e'tiqodini tashih va ta'dil etdi. Taraddud va shubhalardan chiqib, dindor va mahkam e'tiqodliq bo'ldi[13].

Haqiqatan ham, Mahmudxo'ja Behbudiy Ismoil Gaspirlali faoliyatiga juda yuqori baho beradi. Unga "ustod", "hazrat", "muxlisingiz"[14] kabi so'zlar bilan murojaat qiladi. O'z navbatida Gaspirlinskiy ham Behbudiyning "fazilatlu muftiy", "ulamo-yi munavvaradan", "ulamoyi asriyundan samarqandli muftiy"[15] kabi epiteta bilan ta'riflaydi.

Turkiyada madaniyat va ta'lim sohasida katta o'zgarishlar olib kelgan "Yosh Usmonlilar" harakati hamda musulmonlar birligi g'oyasini himoya qilgan Jamaliddin Afg'oniy ta'sirida Gaspirlinskiy fikr, til va faoliyat birligi tushunchasini taklif qildi.

U barcha turkiy-musulmon o'lkalarida "usul-u jedid" deb atalgan yangi usul maktablarini yaratishda peshqadam bo'lgan. U musulmon liberalizmining namoyandasi bo'lib, ta'lim islohoti va Rossiyadagi musulmon turklarni birlashtirish orqali musulmon jamiyatini modernizatsiya qilish mumkin, deb hisoblagan. Biroq jadidchilik sof maorif islohoti doirasidan tashqariga chiqdi. Mualliflar ishtirokida siyosiy harakatga aylandi. Konstitutsiyagacha bo'lgan qonunlarni himoya qilgan musulmon ziyolilari. Markaziy Osiyo davlatlarida ta'lim. Ularning ko'pchiligi Turkiyani "Yosh turklar" hukmronligi davrida namuna sifatida ko'rdilar, ularning harakatlarida G'arbga iqtisodiy qaramlikdan va ijtimoiy arxaizmdan qutulishga urinish ko'rdi.

Ma'lumotlarga qaraganda, Buxoro amirligi va Xiva xonligidagi jadidlari ya'ni "Yosh buxoroliklar", "Yosh xivaliklar" nomlari bilan tanilgan. Ushbu nomlarning qo'yilishida ham Usmonli imperiasidagi "Yosh turklar" harakatining ta'siri bo'lgan. Ular Buxoro amirligi va Xiva xonligini o'rniga jumhuriyat qurmoq niyatida Sovetlar bilan, hatto qurol bilan ish birligi qildilar[12].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotdan ko'rinib turibdiki, Turkiston xalqini ma'rifatlilik qilish, bu o'lkada mustaqillik va davlatchilik g'oyalari keng tarqalishida, Turkiston jadidlariga ham fikr, maslakdosh bo'lishda, Turkiyadagi "Yosh turklar"larning o'rni katta.

Turkiston milliy-ozodlik harakati mafkurasi rivojiga Yosh turklar inqilobi g'oyalari ta'siri shunchalik sezilib turardiki, bu inqilobning muhim nuqtalariga qisqacha to'xtalib o'tishga to'g'ri keladi. "Yosh turklar" ("yosh turklar") deb ataluvchi harakatning ishtirokchilari liberal burjuaziya manfaatlarini ilgari suruvchi ziyolilar, asosan zobitlar, shifokorlar, kichik amaldorlar vakillari edi. Yosh turklarning asosiy siyosiy tashkiloti "Ittihad va

tarakkiy" maxfiy qo'mitasi bo'lib, u mamlakat iqtisodiy hayotida turk burjuaziyasini mustahkamlash edi.

"Yosh turklar inqilobi" Turkiston ziyolilari va tadbirkorlari orasida katta qiziqish uyg'otdi. Bu milliy o'zlikni anglash, milliy istiqloq mafkurasi shakllanishiga sezilarli sur'at berdi. Uning ta'siri ostida jadidlarning dasturiy tuzumlarida antifeodal va mustamlakachilikka qarshi motivlar kuchayib, imperiyaga qarshi kurash g'oyalari va mahalliy despotizmga, mavjud hokimiyat institutlarini isloh qilish konstitutsiyasini amalga oshirishda yaqqol namoyon bo'ldi[11].

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Turkiston jadidlari va "Yosh turklar" aloqalari XX asr ikkinchi yarmidan rivojlana boshladi. Bunda Turkiston jadidlarining Makka shahriga ziyoratga borish asnosida Usmonli imperiyasi ziyolilari bilan uchrashganligi haqida ma'lumotlar mavjud.

Shuningdek, Turkiston jadidlari bilan "Yosh turklar" munosabatlarida Qrim tatar ziyolilari ham muhim vositachi vazifasini o'tagan. Chunki Butun Rossiya turkiy xalqlarining va Usmonli imperiyasi ziyolilari o'rtasida mustahkam aloqa bo'lgan. "Yosh turklar" tarkibida bo'lgan Yusuf Akchura va Ismoil Gapirali bir biri bilan yaqin aloqada bo'lgan (ular bir biri bilan qarindoshlik aloqalari ham bo'lgan, ya'ni Ismoil Gapirali Yusuf Akchuraning qaynisi bo'lgan).

Bu tarafdan esa, Turkiston jadidlarining etakchilaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiy ham Ismoil Gaspirali bilan doimiy aloqada bo'lgan. Bundan tashqari Turkiston, Buxoro va Xiva xonligidan ta'lim olishga borgan jadidlar davrida ham "Yosh turklar" bilan aloqalar ancha mustahkamlangan. Ularning ta'sirida "Yosh buxoroliklar", "Yosh xivaliklar" kabi harkatlarning tashkil etilgan.

ADABIYOTLAR

1. Хайит Боймирза Туркистон Россия ва Хитой оралиғида, -Т.: Янги аср авлоди, 2023. – 528 бет.
2. Агзамхўжаев С. Туркистон мухторияти: Миллий демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси – Т.: "Маънавият", 2000. – 168 б.
3. Ходжаев, Файзулла. Избранные труды. Т. I, Ташкент : Фан, 1976. С. 84.
4. Букейханов А. Киргизы. С. 577-600
5. Landau, Pan-Islam Politikaları, İdeoloji ve Örgütlenme. Anka Yayınları, İstanbul, 2001. S. 11; D'encausse H.C. Islam and the Russian Empire : Reform a. revolution in Central Asia / Hélène Carrère d'Encausse ; Préf. by Maxime Rodinson ; Transl. by Quintin Hoare. - London : Tauris, 1988. P. 60.
6. Абдурауф Фитрат. Чин Севиш. Танланган Асарлар. 3 жилд. Тошкент, Маънавият, 2003. С. 9.
7. Vambery A. Sketches on Central Asia. London, 1868. S. 54. Saray M. The Turkmens in the age of Imperialism. Ankara, 1990, p.92.
8. Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. Изд-во «Безбожник», 1931. С. 6-8.
9. Шоқай М. 1936 жылы Берлин каласында Түркістан жастарының алдында сөйлеген сөзі [Речь перед молодежью Туркестана в 1936 году в г. Берлине] // М. Шоқай. Түркістанның қилы тағдыры / Құраст. Б. Серікбайұлы Қошым-Ноғай. – Алматы: Жалын, 1992. –184 б.
10. Internet manbalari, maqolalar:
11. Агзамходжаев С. Политизация джадидского движения и выработка им программных проектов будущего устройства Туркестана: 1905–1917 гг. // <https://islamrf.ru/news/umma/islam-world/2882>.
12. Хайит Б. Туркистонда жадидчилик ва унинг тугатилиши. // <https://kh-davron.uz/kutubxona/jadidlar-kutubxona/boymirza-hayit-turkistonda-jadidchilik-va-uning-tugatilishi.html>
13. Хожі Муин. Махмудхўжа Бехбудий (1874-1919) (1923) <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/jadid-matbuoti/790-kitob.html>,
14. Samarqand qāzilaridan Behbūdī1906,
15. "Samarqand gāzītasi" 1913,
16. Киреев Н.Г. История Турции XX век/Н.Г. Киреев. – М.: ИВ РАН: Крафт+, 2007. – с 89.
17. "Birlik va taraqqiyot" partiyasi a'zolari shunday atalgan.
18. Sadri Maksudi Arsal (1977), Dostum Yusuf Akçura, Türk Kültürü, 174, s.346-347.
19. Arsal, agm., s.349-351; Temir, age., s.29-30
20. Akchura Y. Uch Tarz-ı Siyoset, TTK Yayınları, Sayı 73, Ankara, 1976 yil. <https://www.otuken.com.tr/u/otuken/docs/u/c/uc-tarzi-1442401918.pdf>
21. Enver Ziyō Karal (1976), Uch Tarz-ı Siyaset nomi bilan nashr etilgan kitobga so'zboshisi, Anqara: TTK Basimevi, 4-bet.
22. Akchura Y. Turkchuluk. Toker Yayınları, İstanbul, 1990 yil. S. 141.
23. Каримов Наим Возникновение джадидизма как первоосновы национальной идеи./ <https://mytashkent.uz/2010/08/28/vozniknovenie-dzhadidizma-kak-pervoosnovyi-natsionalnoy-idei-chast-1/>
24. Сатторов Д. Жадидларнинг гоёвий асослари, ютуқ ва хатолари // <https://www.uzanalytics.com/tarix/10076/>
25. Айни С. Бухара Тарихи Инкилабы Ючюн Матерьяллер. Танланган Асарлар, Уз. ССР Давлат Бадии Адабият Нашрияти, Таşkент, 1963. С. 184